

De geschoolde maatschappij

Raf Vanderstraeten*¹ & Frederik Van der Gucht*¹

Nooit eerder hebben zoveel individuen zoveel van hun tijd, hun energie en hun middelen besteed aan onderwijs en opleiding. Wat soms als de onderwijsrevolutie betiteld wordt (naar analogie met de industriële en politieke revoluties van de achttiende en de negentiende eeuw), heeft in de voorbije decennia over de gehele wereld geleid tot een voorheen ongekende groei van het aantal schoolgaande individuen. Met iedere nieuwe generatie lijken de verwachtingen ten aanzien van jaren schoolbezoek en behaald diploma naar boven te worden bijgesteld, zodat datgene wat voor de generatie van onze grootouders als een ‘goede’ opleiding gold thans als volstrekt ontoereikend wordt beschouwd.

Opvallend is echter ook dat het geloof in het individueel en maatschappelijk belang van onderwijs niet lijkt te worden aangetast door de problemen die tezelfdertijd bestaan en blijven bestaan. Er is vaak gereede twijfel over de manier waarop de school op het leven voorbereidt. Klachten over de onaangepastheid van het onderwijs aan de bestaande maatschappelijke en economische verwachtingsstructuren zijn eveneens legio. Die problemen lijken het onderwijs zelf niet ter discussie te stellen maar integendeel de roep om beter en meer onderwijs te versterken.

Er is in de voorbije maanden en jaren, ook op de pagina’s van dit tijdschrift, veel aandacht besteed aan de expansie van het onderwijs. In *De geschoolde maatschappij* proberen wij op onze manier de maatschappelijke impact van de onderwijsrevolutie nader te belichten. Wij argumenteren dat door de onderwijsrevolutie de plaats van het onderwijs in de maatschappij veranderd is. Maatschappelijk gezien is het onderwijs opgeschoven van een secundaire naar een primaire institutie, van een lijdend naar een leidend voorwerp, van een afhankelijk of volgend naar een toonzettend of dominant systeem. De school is, om het met de woorden van Lewis Coser te zeggen, “*a greedy institution*”. Door de expansie van het onderwijs raakt de maatschappij meer en meer georganiseerd rondom de vormen van kennis en rationaliteit die in het hoger onderwijs worden overgedragen. De valuta van het onderwijssysteem circuleren steeds meer in de maatschappij als geheel. Onze hedendaagse maatschappij steunt op deze vaardigheden op een manier die enkele decennia geleden nog niet bestond.

* raf.vanderstraeten@kuleuven.be en frederik.vandergucht@gmail.com

¹ Vakgroep Sociologie van de Universiteit Gent

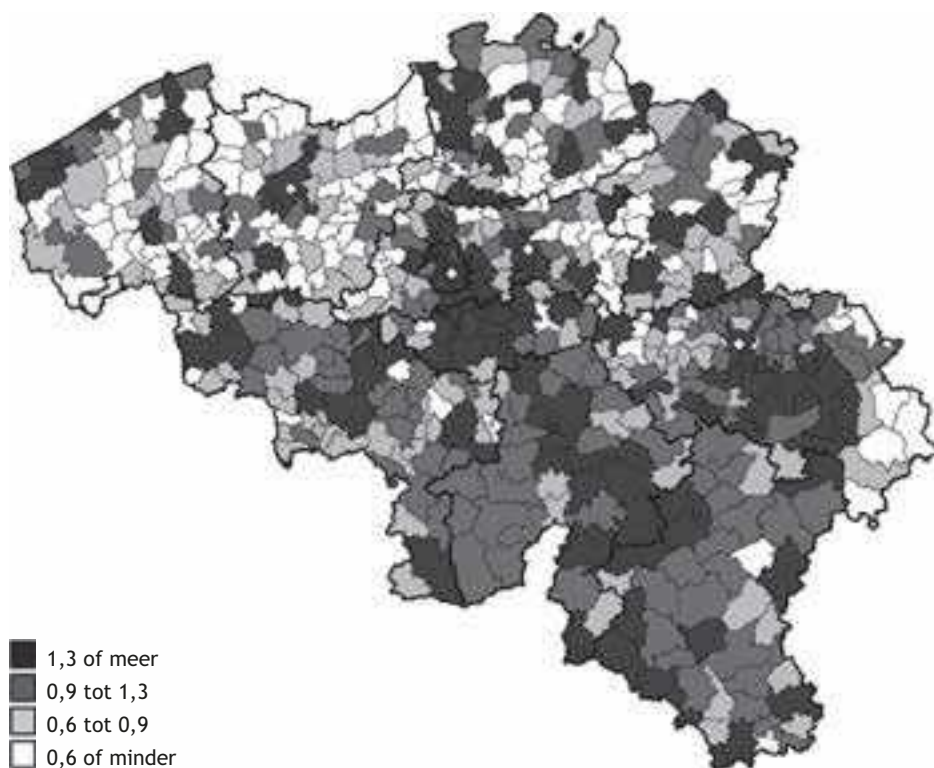
Het onderwijs is, mede door zijn eigen expansie, in de laatste decennia een erg robuuste institutie geworden. Doordat onderwijs in de fundamenteën van het maatschappelijke bestel ingeschreven is geraakt, wordt als het ware ‘vanzelf’ legitimiteit verleend aan claims die een beroep doen op onderwijs en scholing. Maar in de huidige, geschoolde maatschappij wordt ook de ruimte beperkt om niet deel te nemen aan de onderwijsrevolutie. Niet participeren aan het onderwijs, niet functioneren op school worden thans bestraft. In de mate waarin de gestegen verwachtingen ten aanzien van onderwijs en scholing ‘vanzelfsprekend’ worden, zetten zich nieuwe manieren door om de ‘probleemgevallen’ te identificeren, te labelen, te corrigeren, te remediëren, te normaliseren. Wie geen onderwijsdiploma behaalt of de school vroegtijdig verlaat, kan worden gestigmatiseerd. Het verschil tussen geschoolden en niet-geschoolden wordt in toenemende mate een verschil dat een verschil maakt.

De idee dat de huidige maatschappij als een geschoolde maatschappij gekarakteriseerd kan worden, preciseert een aantal van de beschrijvingen en idealen die thans veel opgeld maken. De economie wordt nu courant gekenmerkt als een kenniseconomie en de maatschappij als een kennismaatschappij. Maar kennis was ook eeuwen geleden niet onbelangrijk. Ook toen was er specifieke kennis vereist voor vele activiteiten en voor vele aspecten van het individuele en gemeenschappelijke leven. Bovendien waren er ook vroeger vaak experts nodig, bijvoorbeeld voor het uitvoeren van bepaalde rituelen. In die zin dekt de vlag de lading hier niet; het label kennismaatschappij drukt onvoldoende het eigene van de huidige maatschappij uit. Kenmerkend daarentegen is dat de nadruk verschuift naar *bepaalde vormen* van kennis; thans worden *bepaalde vormen* van kennis geprivilegieerd, ten koste van andere vormen van kennis en kunde. Of anders gezegd: de maatschappij organiseert zichzelf al enige tijd meer en meer rondom de specifieke vormen van expertise die in het onderwijs worden ‘omarmd’ en die via dit onderwijs worden verspreid onder steeds grotere delen van de bevolking. De kennismaatschappij is op de eerste plaats een geschoolde maatschappij, waarin de universiteit functioneert als een van de meest bepalende maatschappelijke instituties.

Tegen die achtergrond hebben wij in *De geschoolde maatschappij* uitgebreide historische analyses gepresenteerd, die vooral gebaseerd zijn op volkstellinggegevens. Wij hebben niet alleen de mogelijkheden maar ook de problemen in rekening proberen te brengen. Wij hebben niet alleen de gevolgen van de toegenomen inclusie maar ook die van nieuwe vormen van uitsluiting of exclusie belicht. Met behulp van sociaalgeografische methoden hebben wij in *De geschoolde maatschappij* de relevantie en reikwijdte van het onderscheid tussen hoog- en laaggeschoolden in België nader onderzocht. Wij laten zien in welke mate er in België sprake is van toenemende geografische segregatie en geografische clustering van *human capital*, zowel van hoog- als van laaggeschoolden.

Een aantal van onze bevindingen kunnen we met een drietal kaarten aanschouwelijk presenteren. Kaart 1 geeft een overzicht per gemeente van het percentage van de volwassen bevolking, dat in het bezit is van een universitair eindexamen in 1961.¹ Op het eerste gezicht zit er weinig structuur in deze lappendeken. De gemeenten met

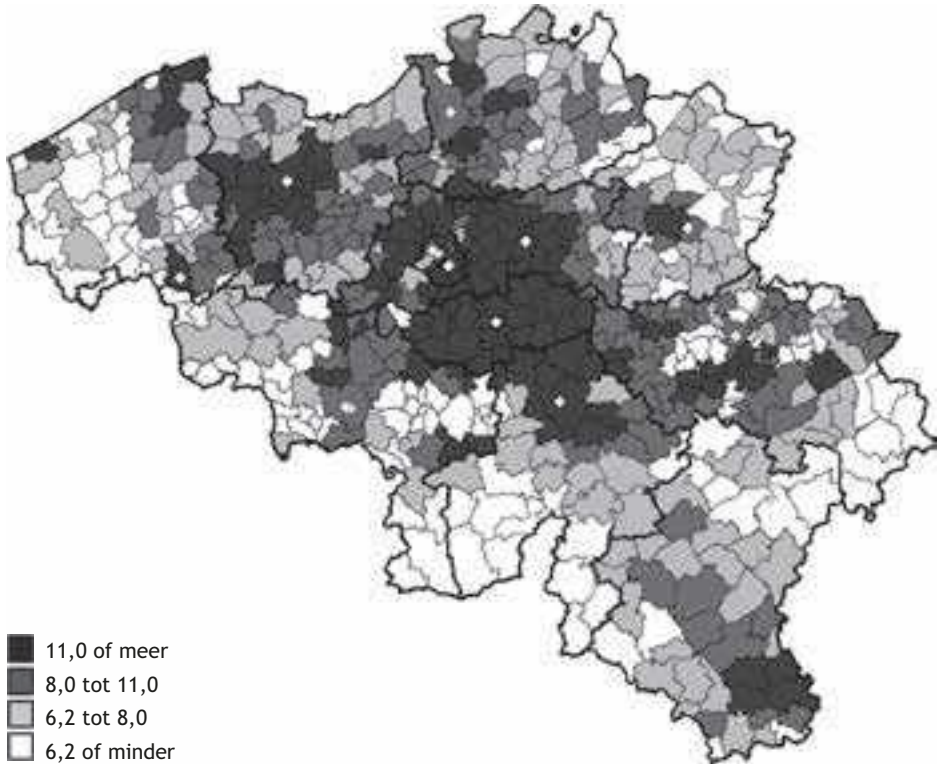
een hoog diplomabezit (zwart gekleurd) zijn vaak ver van elkaar verwijderd; ze liggen verspreid over heel het land en zijn omringd door grijze of witte gemeenten (doorsnee of laag diplomabezit). De geografische clustering van hooggeschoolden is dus beperkt. Verstedelijking speelt niettemin een rol. In de (middel)grote steden is het percentage universitair opgeleiden duidelijk hoger dan elders. Alle provinciale hoofdsteden behoren tot de hoogste categorie. Bij nader toezien valt ook het verschil op tussen de landsdelen: door de historische dominantie van het Frans in België is het diplomabezit in 1961 in Vlaanderen lager dan dat in Wallonië.

Kaart 1. Percentage volwassenen met een universitair diploma per gemeente in 1961.

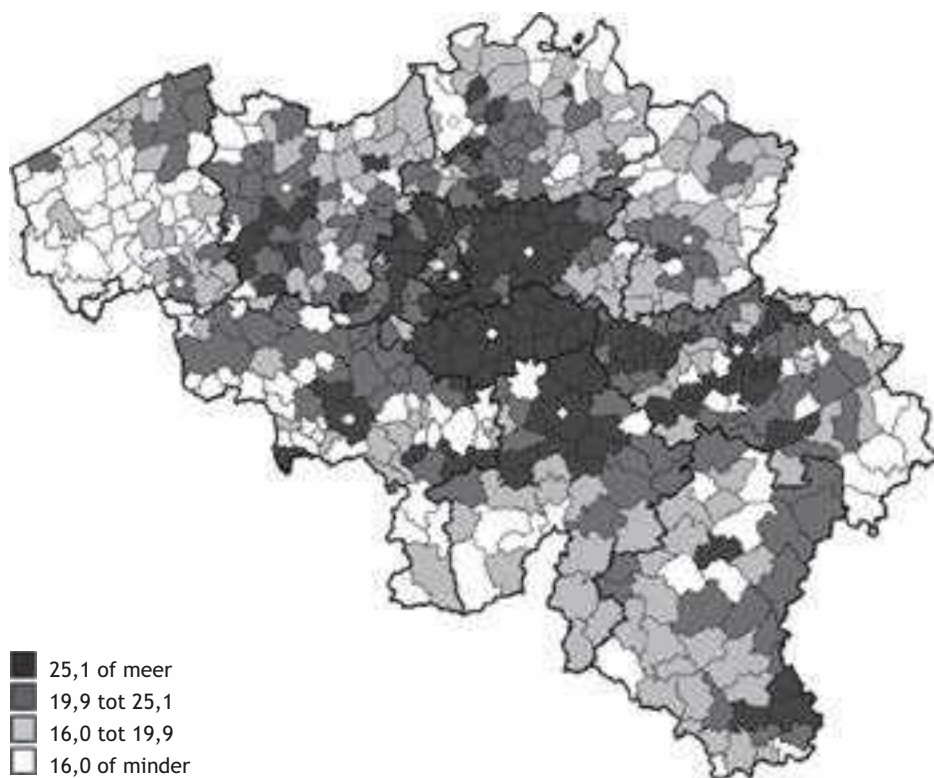
Kaart 2 geeft een overzicht van de geografische spreiding van de universitair gediplomeerden in de volwassen bevolking in 2011. De expansie van de participatie aan het universitair onderwijs is duidelijk. In 2011 lag de mediaanwaarde van het relatieve aantal universitair gediplomeerde inwoners per gemeente bij 8,0%, dus negenmaal hoger dan een halve eeuw eerder. De sterke stijging van het universitair diplomabezit is evenwel niet gepaard gegaan met een homogenisering. Het universitair diplomabezit is in 2011 erg ongelijk gespreid over het land. In vergelijking met de gegevens van

kaart 1 springt het verschil tussen het centrum en de periferie van het land in het oog. Meer dan de helft van de gemeenten in de hoogste, donker gekleurde categorie ligt in het centrum van het land.²

Kaart 2. Percentage volwassenen met een universitair diploma per gemeente in 2011.

De toenemende clustering van hooggeschoolden is mee de resultante van *braindrain*. De steden met grote universiteiten (Gent, Leuven, Louvain-la-Neuve) hebben de voorbije decennia als *attractor* voor universitair geschoolden gefungeerd. Zoals kaart 3 laat zien, zal die ongelijkheid zich in de volgende decennia nog verder versterken door het effect van het sociale milieu op de studiekeuzeprocessen van abiturienten. De doorstroming van jongeren naar het universitair onderwijs is in de zwartgekleurde gemeenten gemiddeld minstens tweemaal zo hoog als die in de witgekleurde gemeenten. Niet iedereen in België heeft dus dezelfde kansen op toegang tot het universitaire onderwijs. Over het algemeen geldt: hoe verder een gemeente verwijderd is van het centrum van het land of van één van de andere universitaire centrumsteden, des te lager de participatie aan het universitair onderwijs.

Kaart 3. Percentage jongeren dat deelneemt aan universitair onderwijs per gemeente in 2011.

Wij kunnen hier niet alle resultaten van onze analyses samenvatten. Wij hebben niet alleen de aandacht gericht op de oorzaken en consequenties van de ongelijke regionale spreiding van hooggeschoolden. We zijn ook ingegaan op de keerzijde van de onderwijsexpansie. Niet (kunnen) studeren wordt immers een probleem zodra verder studeren een vanzelfsprekendheid wordt; niet over een diploma beschikken geldt als een ernstige handicap zodra diplomabezit als normaal, dus als ‘natuurlijk’ en noodzakelijk, kan worden beschouwd. Vroegtijdig schoolverlaten is geen maatschappelijk probleem op zich; het is pas in de tweede helft van de twintigste eeuw een probleem geworden, omdat er nieuwe verwachtingspatronen zijn ontstaan en maatschappelijk geïnstitutionaliseerd zijn geraakt. Vanuit die optiek is de aandacht gericht op de ongelijke regionale spreiding van de laaggeschoolden en op de samenhang op gemeenteniveau tussen *school dropout* en werkloosheid.

Bijkomend zijn wij uitvoeriger ingegaan op de verschillen inzake geografische mobiliteit tussen hoog- en laaggeschoolden. Uit onze analyses van de volkstellingsdata blijkt dat de universitair geschoolden geografisch mobieler zijn dan de rest van de bevolking. Zij getroosten zich heel wat inspanningen om hun eigen niche of wereld te creëren: zij verhuizen meer en pendelen vaker dan de niet-universitair geschoolden. Universitair

geschoolden blijken zich ‘thuis’ te voelen temidden van andere universitair of hooggeschoolden. Als gevolg van die mobiliteit zijn gedurende de laatste decennia een aantal Belgische universiteitssteden, vooral Leuven en Gent, zogenaamde *brain hubs* geworden. Deze universiteitssteden trekken hooggeschoolde individuen aan. Of anders geformuleerd: hooggeschoolde individuen zoeken thans in toenemende mate elkaars nabijheid op. De leefwereld van laaggeschoolden blijft kleiner en traditioneler, maar ook zij wonen en werken vaak in elkaars buurt.

Zeker: het onderwijs bereidt voor op de maatschappij. Maar dat is thans vooral zo, omdat de huidige maatschappij zich op basis van door het onderwijs gelegitimeerde en gecertificeerde vormen van kennis organiseert. De maatschappelijke structuren zijn congruent met de structuren die het onderwijs ordenen. De expansie van het onderwijs leidt tot de maatschappelijke dominantie van specifieke vormen van kennis en kunde, tot nieuwe vormen van sociale ongelijkheid, tot nieuwe scheidslijnen tussen bevolkingsgroepen. Uit onze geografische analyses blijkt dat hoog- en laaggeschoolden het comfort opzoeken dat de nabijheid van gelijkgestemden, van gelijk opgeleiden, biedt. Soort zoekt soort.³ De universitair geschoolden clusteren samen rondom de grote universitaire centra; zelfs als er quasi-saturatie op de arbeidsmarkt optreedt, er geen plaats is voor bijkomende hooggeschoolden en er dagelijks over grote afstanden gependeld moet worden.

Deze geografische ongelijkheden zijn geen neveneffecten van de onderwijsrevolutie, die in de toekomst vanzelf zullen verdwijnen of weggewerkt kunnen worden. Wij verwachten integendeel dat deze geografische ongelijkheden verder aangescherpt en versterkt zullen worden. De geografische verdeling van hoog- en laaggeschoolden wordt bepalend voor de verdeling van kansen en problemen voor de toekomstige generaties in België. Doordat de hoog- en laaggeschoolden minder in elkaars buurt wonen, kunnen zij minder naar dezelfde scholen gaan. De segregatie in het wonen beïnvloedt ook de segregatie in het onderwijs; omdat veel kinderen dichtbij huis naar school gaan, is segregatie in het onderwijs voor het grootste deel het gevolg van segregatie op basis van woonplaats. Kinderen van hoog- en laaggeschoolden zullen minder naar dezelfde school gaan. Al vanaf het kleuter- of basisonderwijs zullen scholen met specifieke verwachtingen van de ouders geconfronteerd worden; zij zullen meer of minder voorbereiden op verdere studies, op universitaire studies. Wij hebben in *De geschoolde maatschappij* onzes inziens voldoende cijfermateriaal gepresenteerd om de exacte richting en de precieze gevolgen van de onderwijsrevolutie beter te kunnen inschatten, zodat ook mogelijke beleidsinitiatieven beter onderbouwd kunnen worden.

Noten

1. Ter wille van de vergelijkbaarheid zijn de gegevens berekend op grond van de huidige gemeentelijke indeling: door een reeks van fusieoperaties werd het aantal gemeenten in België teruggebracht van 2663 in 1961 tot 589 vanaf de jaren 1980. Die 589 gemeenten zijn ingedeeld in vier categorieën van dezelfde omvang. Hoe donkerder een gemeente is ingekleurd,

des te hoger het universitair diplomabezit. Donkergrijs- en zwartgekleurde gemeenten scoren boven de mediaan, lichtgrijs- en witgekleurde gemeenten liggen eronder. Om de lectuur van de kaarten te vergemakkelijken, zijn de Belgische universiteiten aangeduid door middel van een wit ruitje.

2. Ondanks het feit dat de expansie van verschillende onderwijsniveaus weegt op het relatieve belang van het universitair onderwijs, blijven er voor de periode 1961-2011 absolute verschillen bestaan die het zinvol maken om de analyse toe te spitsen op het niveau van het universitair onderwijs. Hier speelt vooral een rol dat universitair diplomabezit de toegang tot de kennisberoepen monopoliseert.
3. Voor een uitgebreidere analyse van de veranderende geografische verdeling van universitair geschoolden in België naar woon- en tewerkstellingsplaats, zie Van der Gucht & Vanderstraeten (2016). Ook op individueel niveau is 'diplomahomofilie' al vaker vastgesteld (zie bv. Skopek, Schulz & Blossfeld, 2011).

Bibliografie

- Skopek, J., Schulz, F. & Blossfeld, H. P. (2011). Who Contacts Whom? Educational Homophily in Online Mate Selection. *European Sociological Review*, 27(2), 180-195.
- Vanderstraeten, R. & Van der Gucht, F. (2015). *De geschoolde maatschappij*. Leuven-Den Haag: Acco.
- Van der Gucht, F. & Vanderstraeten, R. (2016). Soort zoekt soort: de geografische verdeling van universitair geschoolden in België naar woon- en tewerkstellingsplaats, 1970-2011. *Mens & Maatschappij*, 91(1), 53-75.